

До історії сусідства на Правобережжі.

(Звідомлення до Комісії про наукові досліди на Звіногородщині та Смілянщині).

Про соціально-економічний устрій народнього життя в XVIII в. можна знаходити цікавий матеріал у документах, що їхне значіння, здається, не знають ті, хто мав-би їх використувати. Ті-ж, хто коло нихходить, ціни їм не може знати. Я розумію т. зв. говільні зшитки кінця XVIII (а, може, де знайдуться й раніше), з початку XIX в. на Правобережжі, тоб-то за тих часів, коли воно, по 1793 р., від Польщі одірвалося, а до Росії добре ще не пристало. У цих зошитах щорічно переписується сільська людність, і зазначено, хто якого стану, „порознь по чинам“. Тоді на селі була шляхта, „посполиті“, або „поселяни“, „сусіди“, „служителі“ — наймити. Усі ці „чини“, — на чолі з духівництвом, — переписуються подвірно досить докладно, — від найстаршого в родині геть аж до останнього. До року 1815 вказується соціальне становище кожної родини: чи вона в „поселянах“, чи в „служителях“, чи в „сусідах“.

Найцікавіша з цих „чинов“ група — це сусіди. На них історик зверне увагу вже й через те, що їх, серед несамостійних економічно, найбільше. Сусіди цікаві ще тим, що з них в такий час, як кінець XVIII віку, — дуже цінний останок старовини, що залишився-би у народному побуті й надалі, коли-б не скасував його російський поміщицький устрій, або, попросту, — панщина. Вона-бо після наполеонівської війни стає на Правобережжі міцніша, — як що-до землі, так і що-до люду.

До цього-ж моменту приєднання Правобережжя, зосібна таких його частин, як, напр., південна Смілянщина (пізніш Чигиринщина та Звіногородщина), що лежала поруч дикої Херсонщини, — проваджувано поволі, не за одним планом. Спочатку, після року 1793, цей закуток Правобережжя приєднано до далекого Катеринослава, як губерніального осередку, та Вознесенська, як намісництва. Од початку XIX в. південна Звіногородщина знайшла свій центр у Київі, а повіт в Звіногородці. Ці адміністративні розшукування центрів, разом з чимось іншим, здається, сприяли тому, що давня народня конструкція трудових відносин трішки задержалася. Разом із тим, попередне життя на Смілянщині під Польщею теж зберегало народню юридичну старовину. Князь Любомирський, що його, як кажуть у народі, Катерина звеліла „вивезти“ з Смілянщини до Білоруси возами його підданців, був дуже зацікавлений

колонізацією прихерсонської Смілянщини. До нього народ ішов з усіх країв, навіть з Лівобережжя. Він обіцявся дуже добре пільги, отже в народі ще держиться чутка, ніби-то Любомирського прозвали за це „батьком“. По його салах була вільна займанщина, і сюди народ за другої половини XVIII в. посунув добре. Напр., у с. Капустині (одне з найдавніших сіл у південній Звиногородщині, турецька, як кажуть, фортеця часів, мабуть, Дорошенкових), після Руїни та петрівських війн з Мазепиними нащадками, р. 1741, коли його одвідав ревізор Смілянського деканата, було всього 40 дворів. Церкву допіру (1739 р.) нашвидку-руч збудовано після нападу та пожежі від татар¹⁾. Через якихось 10—15 років Капустина заселяється так, що для нових мешканців (деякі з них принесли сюди назу далекої Бойківщини і зайняли окремий куток — Бойківку), — після 1764 року управителі кн. Любомирського — знайшли за можливе збудувати поруч давньої, козацької церкви Успіння (в городі Колосів) нову Михайлівську. Сліди від цієї церкви знайдено на дворищі Івана Олефира, це дощечка з олова, що її р. 1858 знайшли на місці церкви. На ній є такий напис: „Заложена во имя архангела Михаила, во градъ Капустиной Долинѣ, по власти духовной Клиmenta папы, короля Августа, князя Станислава Любомірского, комисара Добранского, протопресвитера Афанасія Грѣшицкаго, каплана Якова Макогона, за ктитора Дмитрия Кисиля“²⁾. Коли Капустина стала російська, вона мала вже не 40 дворів, як р. 1740, а дворів з півтораста. Це — яскравий довід на те, що народні чутки про колонізаційну працю за часів кн. Любомирського відповідають дійсності.

Отже, вільготне життя під Польщею та нетвердість російського адміністраційного устрою за перші роки, разом з чимось іншим, зробили те, що на південній Звиногородщині (а може і в інших місцях Правобережжя) затрималися деякі рештки минулого соціального устрою, що його юридичні документи феодальних часів обминали, як нецікавий, хлопський.

Говільні зшитки, що їх ми бачили та розбирали (за листом від Академії Наук), джерело непогане. Склад села, його соціальний розподіл вони показують за кожен рік не однаково, переставляючи людність згідно з її рухом. Одного року людина посідає становище самостійного господаря, а другого вона спускається в сусіди. Інша людина робить навпаки. Ми ясно бачимо, як трудові гуртування хазяїв з тими, хто приставав до них у спілку, від року до року змінюються. Людина, що жила на одному краю села, перейшла на другий. Другої в селі не стало, а на її місці прийшли інші. Треба добре додивлятись, щоб сте-

¹⁾ Л. Покилевичъ. Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Киевской губерніи, — Капустина. Тут є уривок з уніяцької візити Смілянського деканата: „эржуцона з липовыхъ кругляковъ въ року 1739 по спаленой през татаров в 1738 г., слома покрыта“.

²⁾ З архіву Капустанської церкви. — Станіслав Август Понятовський (1798) королював од року 1764. — Цікаво підкреслити, що останній ясир татар зведені з України в 1768 р. Т. ч., Капустина за 1780—1793 рр. одразу замість 40 дворів, стала мати 156.

жити (не інакше, як за допомогою таблиць) за людиною, з чого вона почала, через які двори перейшла і чого добилася. Це вже показує, що говільні зшитки, що описують народне життя, так різноманітно щороку, — праця, що відповідає справжньому становищу людности. Було-б добре, коли-б наукові установи, що мають пильнувати охорони пам'яток старовини, були-б поклопоталися за церковні архіви Київщини, зосібна — за архівні матеріяли з давнього часу. Тепер церковні архіви у становищі безхазяйному: до них має діло усяк — місцева влада, церковні ради, церковні служителі, — інакше, — церковні архіви в становищі небезпечному. Посварилося духовництво з радою, і чогось не стає; є в селі при церкві дві парафії, що невідмінно ворогують, і хтось невідмінно продасть на пуд архівний папер.

Що-ж ми знаходимо в говільних зшитках про сусідство? Сусідство виступає перед нами у досить яскравих, побутових рисах. Дещо з'ясовується і з правного становища сусід. Трудові колективи, за участю сусід, були дуже непостійні складом. Різні впливи, — як з боку хазяїв, так, мабуть, і з боку сусід, — мало не кожного року то додавали співробітників, то віднімали їх. Р. 1797 брати Кисиленки (Капустина) жили різно. У Терентія був за сусіду Яків Магаляс, а в Микити — Трохим Чамбула з родинами. Другого року брати об'єдналися в одне господарство й почали жити без сусідів. А ті, хто був у них в сусідах, пішли в сусіди до інших. Вдова Хотина була сусідою одного року в Карпа Задніпрянця, а другого року цей Карпо по селу вже не рахується (мабуть, виїхав), і Хотина перейшла в сусіди до Василя Василеги. Семен Малець р. 1797, окрім жонатого сина, мав сусідою якогось Йосипа з родиною. Другого року Семен об'єднався в один двір з братом Федем, що привіз із собою до родинного колективу свого зятя, що був раніш у нього сусідою. Андрій Шевченко р. 1798, замість „служителя“ Йосипа та сусіди Ониськи Базаренчих (1797 р.), приймає хлопця Дмитра та дівчинку Катерину „служителями“, а в сусіди Кіндрата Ткаченка (22 р.) з жінкою (24 р.), с.-то збільшує робочу силу. Були випадки, коли одну робочу силу замінювано на іншу рівноцінну, за умовами не цілком ясними. Мабуть, хазяїн, не досить фізично дужий, не міг вдергати коло себе одного сусіду й на його місце приймав такого-ж другого. Отож, Павло Швець (40 р.) з жінкою (33 р.) та малими дітьми, одного року мав в себе сусідою Федя Драча (40 р.) з жінкою (33 р.) та малими дітьми, а другого року, замість цього сусіди, котрого черговий реєстр вже не знає, прийняв новоприбулого до села Микиту Чухна (40 р.) з жінкою (27 р.) та малими дітьми. В такому самому, мабуть, становищі перебували трудові та економічні стосунки в Охрема Гончара (34 р.) з жінкою (27 р.) та малими дітьми: одного року вони мають при собі „служаць“ дівчину Євдоху (15), а сусідою Гаврила Атиряна (27) з жінкою та дитиною; другого року замість Атиряна, що виїхав з села, він запрошує в сусіди Семена Возненка (30) з жінкою та дитиною.

Протягом 17-х років (1797—1814 р.) по с. Капустині ми не знайшли, щоб фізично дужа родина пробувала в сусістві на одному дворі більш-менш довго. Таке явище, щоб здатний до праці сусіда державсь одного двору довго, дуже рідке. Для вдови це можливо. Кожен сусіда, що жив на чужому дворі, прагнув господарювати самостійно. Українець — індивідуаліст, „своя хата — своє право“. Великі родини за давніх часів трапляються частіше, як тепер, але все-ж-таки їх дуже мало. Хто не мав досить сили, щоб найскоріше добитися свого кутка, той більш-менш довго зостававсь у сусідах. Але таких поміж сусідами с. Капустиної, де за 17 років ми нарахували до 150-ти родин, було дуже мало, та й ця меншість рідко сидить в одному дворі. Хоч сусіда иноді й повернеться до старого двору, тільки-ж — все-таки — після того, як він чогось попошукав. Таблиця, що ми далі подаємо, з'ясовує нам що-найменш щасливу купу сусід, котрі більш-менш довго зстають у сусідах. Дехто став самостійним хазяїном, а потім знову спустивсь у сусіди. Другому пощастило, хоч і не швидко, піднятися без повороту назад. Дехто, але тільки вже зовсім окремі люди, наче забулися за незалежність і живуть незмінно в одному дворі.

Хто в сусідство потрапив після того, як господарював самостійно, той знову хтів піднятись, коли він був і зостається постійним мешканцем села і не йде шукати кращої долі в іншому місці. Отож, капустянин Семен Василега, замість самостійно хазяїнувати, р. 1802 переходить у сусіди до Х. Плахотника, а інший капустянин, Ст. Стягайлло, що допіру сам мав сусіду, пішов у сусіди до О. Мольки. Другого року Василега мусів перейти у сусіді ще до Гаврила Лелеки, а Стягайлло зоставсь на давньому дворі. На третій рік обидва стали працювати самостійно. А втім, не всі були такі щасливі. Петро Лисій, мало не ввесь час самостійний хазяїн, що сам р. 1806 мав сусідою Федя Чижика, р. 1807 опинивсь сусідою в Д. Барана, а 1808—10 рр. — в того-ж самого Ф. Чижика. Не піднявсь він і 1811—14 рр.: реєстри називають його сусідою знову в Д. Барана.

Отже, навіть меншість сусід, — сусіди довгочасні, — бажають того-ж, чого усіма силами добиваються колишні хазяї-самостійники, що випадково потрапили у сусіди, — самостійно хазяїнувати: останні, як їм пощастиль, добиваються того швидко, а перші — після того, як більш-менш довго поблукують по селах та дворах — попадаючи знову у сусіди й знов тікаючи від двору до двору.

Більша частина сусід с. Капустиної являє собою дуже рухливу масу. Частіш були такі сусіди, що на сусістві задержувалися рік-двоє, бо одним з них пощастило стати на „свое право“, другі вийшли з села кудись далі, а треті, дехто, повмирали. На 130 усіх недовгорічних сусід таких одноліток-двохліток по Капустиній припадає приблизно сімдесять. Тих, хто просидів більш, як двоє років, удвоє менше. Ще менше тих, хто був в сусідах більш як п'ятеро років (блізько 20-ти). Разом із довголітніми сусідами, яких ми перелічуємо в наведеній таблиці (№ 1), це

Таблиця № 1-ї.

Х А З Я І („С А М“)

Сусіди	1797 р.	1798 р.	1799 р.	1800 р.	1801 р.	1802 р.
Федь Починок	Д. Баран	Ibid.	?	Тр. Пипа	Ibid.	?
Хома Ткач	?	С. Малець	Т. Бурляй	С. Малець	Т. Бурляй	?
Йосип Гелеченко	?	М. Малчика	Г. Писменний	I b i d e		
Кирило Яремен-ко	?	Ю. Юрченко	Ibid.	?	I b i d e m	
Гаврило Семеря-ка	?	Ів. Любар	?	Ів. Любар	I b i d e m	
Ст. Любар	?	Е. Олофир	?	С. Василега	?	?
Мик. Ступак	?	Л. Сиренко	?	С. Малець	Ibid.	Г. Письменний
Олекса Пащенко	?	?	Г. Дивуха	I b i d e m		
Павло Швець			Д. Лук'яненко	Ibid.	M. Крамор	Ibid.
Ярема Орленко	C i d i r	K e l v b a c				?
Гр. Жигомонт	?	T. Покотило	?	Ibid.	?	К. Покотило
Прокоп Бадрик	?	Лаз. Фурдег	?	?	Д. Марущен-ко	О. Черненко
Ганна Лимарка	M	и	x	.	a	й
Андр. Чернега						
Хотина вдова	?	В. Василега	?	Г. Гусак	Кичатик	I b i

НА САМОСТ. ХАЗЯЙСТВІ

1804 р.	1806 р.	1807 р.	1808 р.	1809 р.	1810 р.	1811 р.	1812 р.					
?	?	Сам	Євм. Латка	Ibid.	Сам	А. Латка	Ibid.					
С. Малець	Ibid.	Д. Малець	Ibid.	?	I. Лелека	?	Д. Малець					
m	М. Письменний	А. Лук'яненко	М. Письменний	Ibid.	Г. Семеряка	А. Лук'яненко	Ibid.					
?	А. Петрук	Ibid.	Т. Силимир	Ibid.	Хома Починок	Д. Палій	?					
?	Сім'я І. Любаря	Теж	Теж	Теж	?	О. Черненко	Ibid.					
А. Зубко	Ibid.	П. Ступак	Ibid.	Л. Пастолака	П. Ступак	?	Ibid.					
Ibid.	Я. Палка	I	b	i	d	e	m					
Н. Дивуха	Ibid.	М. Письменний	?	?	Г. Тимченко	?	Г. Дивуха					
?	?	?	?	О. Варик	Т. Пипа	?	?					
?	C	i	d	i	r	K	e	л	ь	b	a	c
П	а	в	л	о	П	о	к	о	т	и	л	о
I	b	i	d	e	m	C.	Возненка	K.	Пипа	Ibid.		
л	о	C	к	o	t	a	r					
Мих. Галущенко	Ibid.	O. Руденко	I. Мельник	Ibid.	Сам							
d e m		C. Поліщук	Ibid.		Vmerla, а син став самостійний							

складе меншість — 35 чоловіка, проти 115-ти. Отож, ясно, що за головну прикмету сусідства була вільготність.

Порівнюючи сусідство з іншими давніми формами персонально-економічної залежності людини від людини, ми можемо сказати, що сусідство це інститут народньо-трудового походження, що не має в собі жадного натяку на утиск, поневолення людини, бо він виріс з відносин трудового співробітництва трудящих. Цікаво відзначити, що відносини хазяїв та сусід не завсіди були відносинами заможників та бідноти. Попереду ми вже були бачили, як недовго колишній сусіда клопотавсь, щоб стати хазяїном, а свого колишнього хазяїна прийняти до себе у сусіди. Коли з сусід легко ставали хазяями, щоб мати в себе нових сусід (а це по наших реєстрах буває не рідко), коли самостійники наче-б то обмінювались з сусідами своїми станами, то ясно, що сусідство, крім своєї вільготності, має ще одну прикмету — демократичність. Тут просто обмінювалися працею. У сусідстві ми бачимо відсутність великої економічної межі між хазяїном й тим, хто оселивсь в його на дворі, якийсь натяк на щось підхоже до трудового спілкування. Що в сусідстві був неодмінно якийсь трудовий договір, а не просте кватирання в чужому дворі, за це промовляє дуже помітна непостійність сусідування: так часто з кватири на кватири не переходятять. Коли Явдоха Начосиха, побувши з рік у якоїсь Явдохи-вдови в сусідах, сама приймає до себе в сусіди Хому Рибака, то ясно, що тут ми повинні гадати швидше про договір співробітництва, ніж про договір наймів. Як міг колишній хазяїн піти в найми до того, хто в нього сусідував, коли-б це сусідування було наймами. Отже, коли вдова Марія Кочержиха-Письменчиха приймає до себе сусіду, або молоді хлопці Тимченки-Багметенки мусять иноді прийняти до себе Максима Рябоконя в сусіди (він то живе самостійно, то пристає до них), то, здається, поміж них робиться договір товариських послуг і вони стоять один коло одного, неначе співробітники. Звичайно, що так могло бути не зкоюю сусідською спілкою, а тільки там, де була велика зацікавленість з сусідової праці. Інакше-б не було таких частих переходів од двору до двору, од села до села. Хазяї з давніх капустянських родин, от як Сіренки, Капусти, Скляри, Ляпуни, Кошеві, Киселі, Дівухи, не були тим, чим були вдови, або сироти. Капуста й інших давніх мешканців Капустиної, котрі увесь час міцно держаться свого трудового коріння, ми в сусідах не бачимо, а Марія Письменчиха довший час хазяйнувавши з сусідами, мусіла сама піти у сусіди. Таким чином, у капустянському сусідстві ми помічаємо не всюди одне й те саме, тоб-то, поруч договору рівноправних, рівноважних сил могли бути договори дужчого з слабшим. Чом перші договори не мали доброго наслідку, й ті, хто мав співробітників-сусід, після співробітництва з ними йшов до них-таки в сусіди? Сусіда все-ж-таки був чужий, робив на чужому, а не на свому дворі. Він, гадаємо, і не все робив, а тільки відоме, окреслене договором діло. Це стає для нас більш-менш ясне, коли ми порівняємо становище сусіди та становище наймита, або, як тоді писали, „служителя“.

„Служитель“ — це частина тогочасного вислову — „дворовий служитель“. Наші реєстри під цим висловом розуміють таких людей, котрі не мають права переходити й повинні бути на дворі свого хазяїна. Такі „дворові служителі“ були, напр., у капустянських протопопів Дмитра та Івана Жулковських; вони, як кажуть старі люди, виміняли їх в якогось Лопухинського економа. Були ще „служителі“ широкі, наймити. Сусіди були зовсім не те. Правда, наприкінці XVIII в. иноді помилялись, прирівнюючи їх до „служителів“. Отож, один писар р. 1797 у своїй таблиці, де він підраховує усіх мешканців села „по чинам“, об'єднав сусід з „дворовими служителями“ в одну категорію тих, хто нижче од звичайних „поселян“. Проте, інші писарі реєстрів цієї помилки не робили.

Справді, як наші реєстри розуміють „служителів“ та „сусід“? Вони пишуть родину, починаючи від голови господарства (старий батько, чоловік, вдова — жінка), переходять, потім, до дітей, а після них вказують наймитів — „служителів“. Коли в дворі є сусіда, то його реєстр показує невідмінно після наймита. Юридичним змістом наймів є те, що за наймита-служителя вважають людину, що перебуває в цілковитому трудовому, а в старовину і в персональному, розпорядженні хазяїна, домовладики. Це — відгук давнього права, що віддавало домовладиці жінку, дітей і рабів. Наймит і в новому праві — людина найближча до родини. „Служитель“ наших реєстрів — хатній, родинний попихач, що знаходиться в постійному розпорядженні господаря й робить чисто-все, що загадає родина. Він і живе в одній хаті з родиною. Сусіда це зовсім інше. Передусім, сусіда може бути не так близько, як наймит, — приміром, — реєстр пише: „сусіда въ школѣ Николай Ступакъ“ з родиною. Дитина, або наймит, знаходиться під рукою, про всякий випадок, на очах, бо вони зобов'язані робити усяку чергову послугу. Сусіда-ж частіше сам має родину, і вже через це він повинен мати якусь пільгу для своєї родинної потреби. Тут повинна бути пільга в помешканні, в праці, в розпорядженні часом. Олекса Колесниченко років двоє тримав коло себе в сусідах свого брата Степана. Про нього реєстри пишуть: „Сусіди ихъ: братъ Степанъ, слѣпой прохачъ (30 р.), жена его Параскева (29 р.), дочь ихъ Домникія (7 р.), поводатаръ — Харитонъ (13 р.), Агрипина (12 р.)“. Від прохача була, мабуть, невелика користь, бо на новий рік Колесниченко приймає, теж у сусіди, Феодосію — вдову (35 р.) з сином Петром (18 р.) та дочкою Оксаною (12 р.). Укупі з родиною Олекси це нове сусідство дало колектив в 14 чоловіка. Гадаємо, що тут повного робітництва не було. Інші вказівки реєстрів ще ясніші. Р. 1798 Іван Сіренко мав у себе „робітника“ Явтуха Рибаченка (28 р.), з жінкою Гапкою (28 р.) та трьома дітьми. Крім цього робітника з цілою родиною, реєстр ще вказує сусіду, Хому Рибаченка (33 р.), з жінкою Явдохою (30 р.) та хлопцем Іваном (16 р.). Які були злідні цих двох Рибаченків, — може бути рідних братів — значить різними назвами. Такі факти не рідкі. А. Шевченко має „служителя“ Йосипа і сусіду — Ониську Базаренчиху з дитиною. В Охрема Гончара єсть „служаща“ Явдоха, а крім цього —

„сусидъ ихъ Гаврило Атирянъ“ з родиною. Сюди підходять ще такі цікаві вказівки. Між „служителями“ рідних немає, а між сусідами вони є: сини, брати, племінники, братні жінки-вдови часто трапляються в сусідстві, отже іноді сусідство, здається, це якась спілка родин одної крові. Це все дає нам право гадати, що трудові стосунки в сусідстві було більш-менш обмежено, ясно обумовлено, вони давали певний простір для сусід. Отож, між сусідами ми знаходимо,—правда не скрізь,—людей старих, од 60-літнього віку й вище. Не всяка людина в такому віці здібна орати, косити та молотити. У таких великих хазяїв, якими були капустяни Сіренки, Кошові, Капусти, були лісові сади, пасіки, хутори, млинни. Щоб завідувати цими частинами господарства такі літні люди підходили; але це вже було тим, що висловлюється назвою „служитель“.

Таким чином, оскільки договір служительства був, своєю істотою, умовою наймів батраківських, що віддавала людину під владу хазяїна, остільки договір сусідства міг бути умовою поєднання на підставі конкретної, відомої, а не усякої, сільсько-господарської праці. Найчастіше договір торкавсь, мабуть, найголовнішого в сільському господарстві — оранки, косовиці, а найбільше, як кажуть старі люди, молотби, що вона за давніх часів тривала в деяких хазяїв по 2—3 роки. Стіжки мусіли стояти довго, бо ціпом, коли родина мала, багато не намолотиш. Не вважаючи, однаке, на те, що договір сусідства обов'язував сусід не так зо всіх боків, як наймита договір найму, сусідство зустрічається частіше. Чом це так? — Бо договір сусідства добре забезпечував сторони. Тим, хто ставав у сусіда, договір давав окреслену вільність, а хазяям можна було від сусідської родини мати головне: орача, сівача, косаря, молотника... Ступична, село недалеке від Капустяної, р. 1797 мало 26 родин у сусідстві і сім чоловік у наймах; р. 1806 на 16 сусідських родин наймитів так мало, що їх важко помітити; р. 1809 при 15 родинах сусід було п'ятеро наймитів. Капустина за 1797—1815 рр. сусідство знає більше, як найми.

Цікаво підкреслити, як, протягом узятих у нас років, під різними впливами російського устрою, сусідство підупадає, зменшується, вироджується.

Ми зрівняли сусідство в с. Ступичній за три роки: 1797, 1806 та 1809 роки. Р. 1797 Ступична нараховувала 65 здатних до різної селянської праці людей по сусідських родинах (від 10 до 60 рр.). Сусідство годувало 26 родин. Перевагу у цьому складі ступичанського сусідства мали люди від 18 до 40 рр. (34). Сусідства людей фізично підувалих, або малосильних, — як вдови, старі чоловіки з малими дітьми, — під цей час ще не помітно. Для сусідства потрібні робочі руки, і поруч вдів старої верстви в сусідстві працюють діти від 16 до 30 рр. Через 9 років, в 1806 році, ступичанське сусідство дуже зменшилося. Замість 65 чоловіка (10—66 рр.) в сусідстві тепер працює 35 чол. Здатних до фізичної праці (18—40 рр.) тут маємо 20 чоловіка (зам. 34). Збільшується кількість нездатних до праці (на 20—19 ч.). Через три роки сусідство

Таблиця 2.

СУСІДИ	Х А З Я І				СУСІДИ
	1811 р.	1812 р.	1813 р.	1814 р.	
		I b i d e m			
1. Федъ Колода	Зин. Кисіль				
2. Пет. Савлук	?	K. Нечипоренко	I b i d e m		
3. Микита Чухно	Ф. Шершень	I b i d e m			
4. Д. Рибаченко	Ф. Онищенко	Ibidem			
5. Карло Малченко	О. Лук'яненко	Ibidem			
6. Сава Шершень	Ф. Швець	I b i d e m			
7. Тр. Даивульський	О. Люлька	Ibidem			
8. Л. Терещенко	Г. Руденко	I b i d e m			
9. Окс. Романченко	Ф. Руденко	I b i d e m			
10. Ант. Пащенко	Г. Залізняк	?	?	?	
11. Ів. Хулим	М. Галушка	?	?	?	
12. А. Петруценко	Т. Салимоненко	I b i d e m	див. № 31		
13. Ф. Пащенко	Г. Дивуха				
14. Пал. Рачиха	З. Тимченко	?	?	?	
15. Ф. Ткачиха	К. Хоменко				
16. Софія Макариха	бр. Онищенки	I b i d e m			
17. Мик. Шевченко	І. Лелека	?	?	?	
18. Марта Тимошиха	зять П. Сиренка	?	?	?	
19. Макс. Крудіус	M. Скотар	?	?	?	
20. Пр. Задніпрян	?	?	H. Мельник	Ibid.	
21. Йос. Гелетка					
22. М. Махиня					
23. Петро Лисій					
24. Ярема Орленко					
25. К. Пасталака					
26. К. Никоненко					
27. Г. Починчиха					
28. Г. Лимарка					
29. О. Пащенко					
30. Х. Ткач					
31. П. Ступак					
32. Гр. Жигомонт					
33. Ул. Петруніха вдова А. Петрунія (№ 12) — в Т. Салимоненка					

С т а р і с у с і д и
на с т а р и х
м і с ц я х

В к а з і в к и р е в е с т р і в п р о с у с і д о в с т в о з о в а н и к а ю т ь

Ступичної стає інститутом не трудового, а вже аби-якого співробітництва, — для родин фізично малосильних. На 13—16 родин п'ятеро складаються з людей, здатних до праці, але їй тут на 11 чоловіка дорослих є 10 недорослих. Більшість сусідських родин (семеро) — родини вдов та старих людей від 50 до 90 років. На 21 людину тут фізично дужих маємо тільки двох — жінку-вдову та дівчину 20 років. Інститут трудового співробітництва вироджується, — ми бачимо тепер заступництво фізично безсильному, забезпечення нездатному до самостійного землеробства. В Пальчику р. 1809 в сусідстві всього троє родин, а з них одна „Марина — глуха вдова“, — правда, з дорослими, але нежонатими синами.

Така еволюція сусідства не скрізь одбувається однаково.

Хто зробить широко порівняння по селах, той може зустріти таке явище, як в Капустині. Тут сусідство за роки, що ми маємо, йде нерівною стежкою, — то збільшується, то стає трошки вужче. Кожен рік в сусідство вступає певна група людей. На другий рік з цієї групи в сусідстві зостається меншість, а більшість з сусідства виходить. На місці старих сусідів новий рік додає іншу групу, робить з неї те-ж саме, і так іде далі. З кожним роком, група сусідів стає, де-далі, все менша, додатки все скupіші. Але кількість сусідів за кожний рік зостається мало не однакова. Це залежить од того, що в сусідах держаться тільки відомі люди, котрі свого становища, здається, не хтять змінити, чи не можуть, і залишаються на старих дворах. Це явище виступає останніми часами, і його цікаво подати в маленькій таблиці (№ 2-й).

Таким чином, сусідство в с. Капустині не дуже зменшується аж до тієї граници, коли ми не можемо за ним простежити. 14—15 сусідських родин на кожен рік 1811—14 рр. це трохи менше, ніж було раніше, а проти інших років ще й надто. Капустина, т. ч. довше користується з цього інституту, ніж Ступична. Зате пізніші роки подають нам іншу рису сусідства, — в ці роки сусіди більш-менш твердо сидять по дворах, і тільки окремі люди з сусідства тікають. Раніше, як ми були бачили, було навпаки. Може немає куди йти? Може бігати між дворами та селами вже забороняли? Наші джерела за це нічого нам не кажуть. Ми тільки бачимо, що писар 1815 року, почавши писати Капустянську людність, хтів був робити старі вказівки сусідів; але той, хто заступив його, писав далі вже без цих вказівок, і так писали й згодом. Панщина зрівняла, мабуть, усіх, і за нового порядку, коли почали „робити панщину“, а не платитись, як було раніше, усі були однаково обов'язані панові працею, — і хазяїн, і сусіди. Коли-ж народ платив, то було важно знати, хто сам хазяїн, а хто сусіда, бо між ними була певна відміна в платні.

„Підсусідки, — каже Ф. Леонтович, — разом з городниками, — займили середину між тяглою та оброчною людністю“. „Підсусідки виконували найменші повинності“¹⁾.

Григорій Попов.

¹⁾ Ф. Леонтовичъ. Крестьяне Юго-Западной Россіи по Литовскому праву XV и XVI ст. Кіевъ, 1863, 28—29, 77.